

Modern Mısır'da Nubar Paşa'nın Karma Mahkemeler Projesi ve Le Bosphore Égyptien Meselesinde Diplomatik Girişimleri

Nubar Pasha's Project of Mixed Courts in Modern Egypt and Diplomatic Initiative in Le Bosphore Égyptien Issue

Fatma UYGUR*

Özet

XIX. yüzyılda âsi Mehmet Ali Paşa (1769-1849), Mısır'da metbû devletine isyan etmesiyle Mısır'ın bambaşka bir sürece girmesine neden olmuştur. Çeşitli sebeplerden kaynaklanan ve yaklaşık on yıl süren (1831-1840) bu isyan beraberinde Osmanlıdan ciddi bir kopuş sürecini başlatmıştır. Bu kopuş, Mısır'da yaşayan Avrupalı eğitim almış Gayr-i Müslimlerin devlet yönetiminde kritik noktalara getirilmesiyle ve yapılan birtakım reformlarla hızlanmıştır. Bu sancılı süreçte kilit rol oynayanlardan en meşhur isim Nubar Paşa (1825-1899) olacaktır.

Nubar Paşa, Karabağ'dan İzmir'e göç eden Ermeni kökenli varlıklı bir aileye mensuptur. Toulouse ve Belçika'da eğitim görmüş Paris'te uzun zaman ikamet etmiş ve bu dönemde Batı toplumunu yakından tanımıştır. Parlak bir zekâyı sahip Nubar Paşa kariyerine, Mısır'da ticaret ve hariciye nazırlığı yapan dayısının aracılığıyla (1842) Mehmet Ali Paşa'nın kâatibi olarak başlamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa (1789-1848)'nin da tercüman/sekreterliğini yapmıştır.

Nubar Paşa Said Paşa (1822-1863) ve İsmail Paşa (1830-1895) döneminde Mısır'ın iç ve dış politikasında rol oynamıştır. Çeşitli alanda müşavirlik, bakanlıklar ve başbakanlık yapmıştır. Süveyş Kanalı yapımı sırasında Türk ve Fransız temsilcilerle yapılan görüşmelere katılmıştır. III. Napolyon (1808-1870-3)'a Süveyş Kanalı ile ilgili şirketin haklarını kabul ettirerek başarılı bir pazarlıkla (1864) diplomatik maharetini göstermiştir. Fakat Nubar Paşa'nın dışişleri bakanlığı ve başbakanlık yaptığı dönemde Bâb-ı Âli'den kopmayı idée fixe haline getirdiği siyasî icraatlarında görülmektedir.

Bu çalışmada, Mısır'da kurulacak yeni karma mahkemeleri nizamnamesinin gerçekleşmesinde Fransız yetkilerle yaptığı görüşmeler ve Le Bosphore égyptien adlı gazetenin kapatılmasıyla meydana gelen diplomatik krizdeki rolü, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı diplomatik arşiv belgelerinden, Fransız resmî/gayrı resmî gazetelerinden ve dönemin araştırma eserlerinden faydalanılarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nubar Paşa, Le Bosphore égyptien, Mısır, Hdiv, İsmail Paşa, Karma Mahkeme.

Abstract

In the 19th century, the rebellious Mehmet Ali Pasha caused Egypt to enter a completely different process with the rebellion of the state (metbu) in Egypt. This rebellion, which lasted for a decade and caused by various reasons, started a serious break. This break has accelerated by bringing some non-Muslim living in Egypt to the critical points of state administration and by a number of reforms. Nubar Pasha will be the most famous name in this painful process.

Nubar Pasha (1825-1899) belongs to a wealthy family of Armenian origin who migrated from Karabakh to Izmir. He had education in Toulouse and Belgium, he lived for a long time in Paris and became acquainted with Western society during this period. Nubar Pasha who has a brilliant intelligence, began his career as the clerk of Mehmet Ali Pasha, via his uncle (1842) who served as the minister for trade and foreign affairs in Egypt. He was also the interpreter / secretary of Ali Pasha's son Ibrahim Pasha.

Nubar Pasha had played a role in Egypt's domestic and foreign policy during the period of Said Pasha (1822-1863) and Ismail Pasha (1830-1895). He worked as a consultant, ministries and prime minister in various fields. He participated in the negotiations with Turkish and French representatives during the construction of the Suez Canal. He demonstrated his diplomatic dexterity in a successful negotiation (1864) by adopting the rights of the company concerning the Suez Canal to III. Napoleon. But during the period

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, fuygur@humanity.ankara.edu.tr

when Nubar Pasha was foreign minister and prime minister, it is seen that he made the rupture of the Bâb-ı Âli as “*idée fixe*”.

In this study, the interviews with French authorities in the realization of the law of new mixed courts to be established in Egypt and the role of the diplomatic crisis with the closure of the newspaper *Le Bosphore égyptien* are intended to be evaluated by using the diplomatic archival documents issued by the French Ministry of Foreign Affairs, French official / non-official newspapers and research works of the period.

Keywords: Nubar Pasha, *Le Bosphore égyptien*, Egypt, Khedive, Diplomacy, Ismail Pasha, Mixed Courts.

Giriş

Osmanlı Devleti tarafından, Mısır'ın 1517'de fethiyle beraber buraya atadığı vali ile mevcut Memlûklü¹ yerel güçlerin katıldığı bir yönetim anlayışı geliştirilmiş ve bu sistem karma/melez bir nitelik taşımıştır. Önceleri aksamadan devam eden bu sistem daha sonra bozulmaya başlamıştır. Osmanlının zayıfladığı, Memlûk beylerinin iltizam sistemi sayesinde ekonomik olarak güçlendikleri ve aralarında iktidar mücadelesinin yaşandığı karakteristik bir dönemde Fransa/İngiltere Mısır'la ilgilenmeye başlamıştır. Fransa'nın dış politikasında Mısır önem arz etmiş ve adeta zapt edilmesi zorunlu hale gelmiştir.² Yeni bir İskender gibi Mısır'ı ele geçirmeyi hayal eden Napolyon aynı zamanda İngiltere'yi zarara uğratmak niyetiyle Mısır'ı işgal etmiştir.³

Fransızları Mısır'dan çıkartmak için gelen Osmanlı ordusunun içinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa da vardır. Rusya ve İngiltere'nin yardım ve desteğiyle Fransız askerleri Mısır'dan çıkartılmış,⁴ zamanla onların idarî, askerî ve malî bilgi ve tecrübeleri son *Firavun*⁵ Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından burada hâkim kılınmıştır.⁶ Paşa Avrupaî bilgi birikimini birçok alanda kalkınma

¹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 139-144.

² Soysal, İsmail, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 217, 226.

³ Edward Said, *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İrfan yayıncılık, İstanbul 1998, s. 121; Campo Formio antlaşması Osmanlı-Fransız ilişkisinde bir dönüm noktası olmuştur. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 139.

⁴ Soysal, a.g.e., s. 182.

⁵ Bu tabiri Mısırlı yazar Gilbert Sinoue kitabında kullanmıştır, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 1999; Kendisine *Doğu'nun gâvuru* denilmesini istemezken Mısır'ın *adalet şampiyonu* olarak anılmak istemiştir. Jules Cocheris, *Situation internationale de l'Égypte et du Soudan (juridique et politique)*, Université de Paris, Faculté de droit, Thèse pour le doctorat soutenue le 23 avril 1903, impr. de Plon-Nourrit et Cie, Paris 1903, s. 234.

⁶ Mısır, fethinden 1841'e kadar Osmanlı Devletine bağlı bir eyalet iken 1841 fermanıyla hukukî statüsü değişerek Mehmet Ali Paşa ve ailesine verilerek yarı müstakil hale gelmiştir. Mısır'ın idaresi beraberinde Sudan topraklarını, Kızıldeniz'in gümrük idaresi de fiilî Mehmet Ali Paşa yönetimine verilmiş oldu. Avusturya, Prusya, Rusya, İngiltere de bu fermanın garantörü oldular. Bu fermanla Mısır'ın yönetimi devletlerarası bir değer taşımaya başlamıştır. 1841 fermanıyla verilen imtiyazlar, daha sonraki mısır valileri tarafından daha da genişletilmek istenmiştir. Süveyş kanalının projesi, Avrupa devletlerinden alınan borçlar gibi derin meseleler Mısır valilerini metbûna itaate hayli zorlamıştır. Esas itibarıyla Mısır Paşası Osmanlı padişahının tebaası olmasına rağmen İngiliz/Fransız marifetiyle Bâb-ı Âli'nin hâkimiyetinden kurtulmak için yanlış adımlar atılacaktır. 8 Haziran 1867 fermanıyla ilk hidivlik unvanı İsmail Paşa'ya nasip olmuş, 8 Haziran 1873 fermanı da Mısır'ı hesapsız istikraza sürüklemiştir. Mısır hazinesinin bu kötü durumu İngiliz ve Fransız komiserleri vasıtasıyla düzeltilmeye çalışılmışsa da bir sonuç elde edilemeyince 1878'de Hidiv mesuliyeti hükümet nazırlarına bırakmış ve ilk mesul hükümeti Nubar Paşa yabancı komiserlerle kurmuştur. Yeni hükümet bütçeyi toparlamak için sert tedbirler alınca halkın isyanıyla karşılaşılır. Neredeyse İngiliz ve Fransız nazırlar Mısır'ın fiili hidivi durumuna geldiler. Sonuçta Mısır valileri Bâb-ı Âli'den aldıkları muhtariyeti İngiliz/Fransızlara teslim etmiş oldular. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, Türk Tarih Kurumu, 2011, Ankara, s. 39-53; Hidiv-i Mısır unvanının verildiğini gösteren ferman: “Atûfetlû efendim hazretleri Mısır Vilâyet-i Celîlesi'nin mukaddemce vuku bulan bazı müsted'iyât üzerine bi'd-defaât Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da cereyân etmiş olan müzâkerâtın hulâsatü'l-hulâsası olarak hukuk-ı mukaddese-i Saltanat-ı Seniyye'yi muhafaza ile beraber verilen kararı mutazammın tanzim ve temhîr olunan mazbata manzûr-ı ma'âli-mevfûr-ı hazret-i padişahî buyrulmak için arz u takdim kılınmış olmağla ol bâda her ne vechile emr u fermân-ı isabet-unvan-ı cenâb-ı mülûkâne şeref-sünûh ve sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfine tevfiğ hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı, efendim.

5 Safer 1284 / 8 Haziran 1867

hamlesine dönüştürmüştür. Mısır yönetiminde disiplini sağlayan paşa, teçhizatlı, düzenli ve kuvvetli bir ordu kurmuştur. Ekonomik ve ticarî alanda da başarılı olan Mehmet Ali Paşa'nın yanında artık iyi eğitilmiş Gayrı-Müslimler bulunmaktadır.⁷ Paşa, bu kişilere dışişleri, bayındırlık ve maliye gibi alanlarda kritik görevler vermekten çekinmemiştir. İzmir doğumlu Ermeni asıllı kâtibi Nubar Paşa⁸ bunlardan birisidir. Mehmet Ali Paşa'dan sonra oğlu İbrahim Paşa'nın tercüman/sekreterliğini de yapmıştır.⁹

Batı ve Doğu kültürüne hâkim olan Nubar Paşa, İbrahim Paşa'dan sonra Abbas Paşa (1813-1854)'nın danışmanlığını yapmıştır. Abbas Paşa 1854'te öldürülünce¹⁰ yerine geçen Said Paşa önceleri kendisine pek güvenmemiştir, fakat yine de Mısır demiryolları yönetimini Nubar Paşa'ya vererek onu "Bey" sıfatıyla 1856'ya kadar idareci olarak yanında tutmuştur. Nubar Paşa bu görevde parlak bir yönetim sergileyince Said Paşa onu tekrar önemli görevlere getirmiştir. Nubar Paşa bu dönemde İsmail Paşayla yakın dostluk kurmuştur. Said Paşa'dan sonra İsmail Paşa döneminde yıldızı daha da parlamıştır. İstanbul'a İsmail Paşa'nın yönetime gelişini bildirmek üzere giderken artık çalışma ve dışişleri bakanı sıfatını taşımaktadır. İsmail Paşa'nın mutlak yardımcısı olan Nubar Paşa daha sonra Tevfik Paşa'nın döneminde gözden düşmeye başlamasına rağmen (1894) yine de icraatlarıyla kendinden söz ettirmiştir.¹¹

Osmanlı sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşalar başta olmak üzere çok sayıda devlet ricaliyle muhatap olmuştur. İngiliz başbakanları Benjamin Disraeli (1804-1881) ve Robert Salisbury (1830-1903) gibi politikacıların aldığı kararlara itiraz etse de kabul etmek zorunda kalmıştır. Modern Mısır'ın tarihiyle özdeşleşen Nubar Paşa, yerli halkın haklarının korunmasını ve yabancı konsoloslukların yerli halka keyfi ve hukuksuz davranışlarını engellemek için çaba sarf etmiştir. Uzun yazışma ve tartışmalardan sonra Fransız kanunlarından uyarlanarak uygulanmaya konulmasıyla *Karma Medenî Kanununun* 1875'te yürürlüğe girmesini sağlayarak hukuk alanında değişim getirmiştir.¹²

Osmanlı Devletinden *vezirlik payesini* ve Mısır'ın yöneticilerine *hidiv* unvanı olarak yönetimin babadan oğula intikalini sağlamıştır.¹³ Bu durum Mısır'a yarı bağımsız ayrıcalıklı bir eyalet statüsü kazandırmıştır. Daha sonra Nubar Paşa Bâb-ı Âli'den alabildiğine bağımsız hareket etmekte bir

Ma'rûz-ı çâker-i keminelere ki Hâme-zîb-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i Sadâret-penâhîleriyle mârû'lbeyân mazbata manzûr-ı ma'âli-mevfûr-ı cenâb-ı şehinşâhi buyrulmuş ve mazbata-i mezkûrede beyân olunan suret münasib ve yolunda görüldüğünden ol vechile iktizâsının icrası ve Devletlû İsmail Paşa hazretlerinin kemâ-kân bilfi'l Sadâret pâyesi ve paşalık unvanı bâki olduğu hâlde vali tabirinden sarf-ı nazarla ba'd-ezîn Hidiv-i Mısır denilmesi şeref-sünûh ve sudûr buyrulan emr u fermân-ı lûtf-i beyân-ı hazret-i cihan-dârî muktezâ-yı celîlinden olarak sâlifü'z-zikr mazbata yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine iade kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

5 Safer 1284 / 8 Haziran 1867"

Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 120, İstanbul 2012, s. 124.

⁷ II. Mahmud yeni askeri reformlar için Avrupa savaş tekniğini kullanan Müslüman öğretmenler getirtmesi için Kavalalı'ya başvurmuştu. Kavalalı "Müslümanların arasında henüz modern askerlik ve fenden anlayan olmadığını bildirmiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 51; Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 29.

⁸ Nubar Paşa belgelere "N. Nubar" şeklinde imza atmıştır. Enver Ziya Karal "Nobar" olarak kullanmıştır. Karal, s. 42; Fransızca bazı kaynaklarda doğum tarihi 1817 olarak verilmiştir. *Journal Officiel de la République Française*, Paris, 1875-02-09.

⁹ Fransızca, İngilizce, Arapça gibi dilleri iyi bilmektedir. Alexandre Holynski, Nubar Pacha devant l'histoire, E. Dentu Editeur, Paris 1886, s. 15.

¹⁰ Nicoleta Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 2963.

¹¹ Holynski, a.g.e., s. 10-15.

¹² Ministère des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875*, Imprimerie Nationale, Paris M DCCC LXXXV.

¹³ İsmail Paşa, Girit'e asker göndererek orada çıkan isyanı bastırmasında devlete yardım ettiği için bir mükâfat olarak Girit'e valilik istemiştir. Bu gerçekleşmeyince "Azizi Mısır" unvanı istemiştir. Bu talep de yerine getirilmeyince Sultan Abdülaziz "hidiv" unvanını 8 Haziran 1867'de bir fermanla İsmail Paşa'ya iletmesi için Dışişleri Müşaviri Nubar Paşa vermiştir. Karal, a.g.e., 43.

beis görmemiştir. Tek amacı Fransa'yı Mısır'da etkisiz hale getirmek arzusunda olan İngiltere'nin¹⁴ telkinlerine kapılan Paşa yabancı devletlerle yaptığı ekonomik ve siyasi anlaşmazlıklar yüzünden Mısır'ı ödeyemeyeceği büyük bir borç yükü altına sokmuş¹⁵ ve ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

Nubar Paşa ve Mısır Serüveni

Mısır her zaman Osmanlı Devleti için olduğu kadar Fransa için de ticarî ve stratejik önem arz etmiştir. Napolyon Bonapart (1769-1821)'ın Mısır'ı işgaliyle birlikte Fransa Doğu'da emperyalist bir politika takip etmeye başlamıştır.¹⁶ Fransa'da bir antik Mısır modası başlamış Mısır'ın tüm zenginliği, antik medeniyeti Fransızların hayallerini süslemiş ve bu yüzden pek çok Fransız entelektüel Mısır'a gitmiştir.¹⁷ Zira Mısır "Batı'nın Doğu üzerinde edindiği bilgiler hazinesi içinde canlı bir laboratuvar malzemesi gibi etüt sahası olarak kullanılmışlardır."¹⁸

XIX. yüzyılın başlarında Mısır'da Türkler yönetime hâkim iken daha sonra Avrupa'dan iyi eğitim alan kişiler de üst düzey görevler almaya başlamışlardır. Bu eğitilmiş kişiler arasında Ermeniler öne çıkmıştır. Üstelik bu yüzyılın sonunda Mısır Avrupa ekonomisine açık hale geldiği için yabancı akınına uğramış, Süveyş kanalının açılmasıyla da cazibe merkezi haline gelmiştir. Yunanlılar, Ermeniler, İtalyanlar, Fransızlar, İngilizler ve benzeri çok sayıda insan Mısır'da çeşitli faaliyetlerde bulunmak üzere buraya yerleşmiştir. Mısır'ın sahil şehirlerinde 1897'de 109 bin yabancı nüfusun içinde Avrupalı sayısı 30.000 kadar olduğu bunlardan bazıları; Ermeniler 7.760, Fransızlar 21.270, İngilizler 24.354 ve İtalyanlar 41.198 olarak görülmektedir.¹⁹

Mısır'da Fransız etkisi XIX. yüzyılın ortalarına doğru yadsınamaz durumdadır. Kahire'de Fransız okulları, Fransız tiyatrosu, Fransız basın yayın organlarıyla tam bir koloni kurmuştur. Mısır'da Fransız kültürünü yaymak ve geliştirmek için kolonizatörler tarafından kültürel/çalışmalar yerli halka kadar indirilmiştir. Fransa, Mısır'ın siyasi, sosyal, finansal, ticarî ve endüstriyel alanlarında hep var olmuş ve özellikle devlet yönetiminde etkisini hep hissettirmiştir. Bankacılık faaliyetleri yanı sıra sağlık sektöründe hastane işletmişler ve Fransız hükümeti nezdinde kadrolu ajanlardan *milletin vekili* unvanıyla seçilen iki temsilci Fransız dışişleriyle her zaman doğrudan temas halinde olmuş ve bu kanaldan bilgi akışını kesintisiz sağlamışlardır. Keza basında çıkan

¹⁴ "Küstah İngiliz kibiri sınır tanımaz hale gelmiş ve Fransa'nın bilimsel çalışmalarına engel olarak Fransa'yı Mısır'da etkisiz hale getirmiştir." Bu sözlerle Fransa'nın Mısır'da alan kaybedişini dile getiren Notovitch'e göre, İngiltere Fransızlara her fırsatta eziyet etmeye çalışmıştır. Mısır Hıdivliği'nde her geçen gün Fransızlara bilimsel alanlar, mesela, müzeler ellerinden alınmaktadır. 1882 yılında Mısır hükümetinde çalışan Fransız görevli sayısı 340 iken bu sayı kısa sürede 240 kadar inmiştir. Özellikle finans, kamu hizmetleri ve idare sektörlerinde Fransız memurların azaltılması söz konusu olmuştur. Bazı sektörlerde kademeli olarak azaltılmıştır. Nicolas Notovitch, *L'Europe et L'Egypte*, Editeur Paul Ollendorfe, Paris 1898, s. 112-115.

¹⁵ Notovitch, a.g.e., s. 205; 1862'de 3.292.000 Sterlin ile başlayan borç alma 1864, 1865, 1867, 1868, 1870, 1873, 1874 ve 1876 tarihlerinde devam etmiştir. On üç yıl sonra biriken bu borçlar 98. 748. 930 Sterlin olmuştur. Bu borç İsmail Paşa'nın Nubar Paşa'dan istifasını istemesine yol açsa da daha fazla dayanamayan Paşa yerine oğlunu bırakarak feragat etmiştir. İngiliz Wilson ve Fransız Blignières'e ile bir anlaşma imzalayarak yetkilerini oğlu Tefik Paşa'ya devretmiş İngiliz ve Fransız başkonsoloslarına da resmî olarak iletmıştır. Bu durum iki büyük gücün *condominium*una uygun olacaktır. Kendi hükümetlerine durumu bildiren konsoloslar sonucu dikkatlice yönetmişlerdir. Bu süreçten İngiltere kazançlı çıkarken Fransız politikası yetersiz kalacaktır. Jules Cocheris, *Situation internationale de l'Égypte et du Soudan (juridique et politique)* Université de Paris Faculté de droit, Thèse pour le doctorat soutenue le 23 Avril 1903, impr. de Plon-Nourrit et Cie, Paris 1903, s. 67, 72, 81, 82..

¹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedidi ve Tanzimat Devirleri (1789-1886)*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 101.

¹⁷ İlk ejiptolog olarak kabul edilen kişi Savary (1750-1788)'nin mektuplar halinde yayınlanan Mısır ve Yunanistan'a yaptığı seyahat notları örnek olarak verilebilir. Claude Etienne Savary, *Lettres sur la Grèce, pour servir de suite à Celles sur l'Égypte*, Chez Bleuet Jeune, Paris, 1.Edition 178-1786, 3. Edition 1798. Napolyon inandığı seyyahlardan biri olan Volney'in eserlerini dikkatlice okumuştur Volney *Les Ruines*, s. XXXIX; Bu "Suriye ve Mısır'a Seyahat" eseri Mısır hakkında kendinden önce yazılan eserleri geride bırakmış, adeta Mısır'ın yeniden keşfi olarak kabul edilmiş ve Volney de Mısır'ın Kristof Kolomb'u olmuştur. Volney, *Voyage en Syrie et En Egypte Pendant Les Années 1783, 1784 et 1785*, Tome I II, Volland Libraire, Paris 1787, s. V.

¹⁸ Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İrfan yayıncılık, 1998, İstanbul, s. 67.

¹⁹ Durmuş Akalın, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır Hıdivliği'nde Ermeniler, s. 322 <https://www.academia.edu/>

resmî veya gayri resmî gazeteler Fransız tezini desteklemese bile Fransızca yayınlanmış böylece Mısır'ın Avrupaî tarzda gelişimine katkıda bulunmuşlardır.²⁰

Meclis-i Tüccar²¹ Mısır'ın gelişiminde ve değişiminde etkili olan kurumlardan birisidir. Zira burada ticaret yapan dört fabrika sahibi bir Ermeni ailesi olan Nubarlardan Nubar Nubarian Mısır'ın değişiminde büyük rol oynamış bir siyasetçidir. Mehmet Ali Paşa'nın yanında yetişecektir. Mısır için en önemli icraatı hukuki alanda yaptığı Fransız menşeli karma mahkemelerle ilgili reformlarıdır.²² Osmanlı'nın Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile girdiği mücadeleden sonra Mısır üzerindeki egemenliği bir hayli zayıflamıştır. Kavalalı bu dönemde yabancıları ve Mısır'da yaşayan iyi eğitilmiş Gayr-i Müslimleri üst düzey görevlere getirmiştir. Askerî ve yönetim alanında Fransız etkisinin Mısır'ın değişim sürecine katkısı Sait Paşa döneminde Süveyş kanalı²³ yapım aşamasında Ferdinand Lesseps ile teknik alanda da kendini göstermiştir. Mısır'da değişim hızlı devam ederken Osmanlıdan kopuş da hızlanmaktadır. Fakat bu plansız ve hesapsız değişim iktisadi ve finansal sorunlar çıkarmaya başlamış Mısır'ı iflasa sürüklemiştir. Daha sonra da Mısır İngiliz işgaliyle karşı karşıya kalmıştır.

Hidiv Tevfik Paşa yönetiminde Nubar Paşa hâkimiyetini epeyce pekiştirmiştir. Bâb-ı Âli Tevfik Paşa'yla istediği gibi sıcak bir ilişki kuramamıştır. Finansal anlamda başarılı sayılmayan ama liberal Avrupaî²⁴ eğitim alan yetenekli ve enerjik bir yapıya sahip olan Nubar Paşa doğulu alışkanlığıyla yönetimde despotça davranmıştır. İngiliz yetkililerle mali konularda ters düştüğü durumlarda diplomatik ilişkileri de kesintiye uğramıştır.²⁵ Fakat zamanla muhtelif hadiseler şiddetlenmiş ve aradığı bahaneyi bulan İngiltere *Arabî Paşa isyanı*nda Fransa ile anlaşarak 19 Mayıs 1882'de savaş gemilerini İskenderiye'ye çıkartarak yeni bir fiili durum yaratmıştır. Yapılan diplomatik girişimler sonuçsuz kalınca İngiltere Fransa'ya Fas'ı bırakarak 20 Ağustos 1882'de Port-Said'e asker çıkarmıştır. Nihayet 15 Eylül 1882 tarihinde başkent Kahire'ye giren İngiltere Orta ve Uzakdoğu'daki sömürgelerini korumak amacıyla fiilen Mısır'a, hâkim olmuştur. Osmanlı Devleti'nin buna engel olma çabaları sonuçsuz kalmıştır.²⁶

Nubar Paşa'nın Dışişleri Bakanı Olarak Bâb-ı Âli'den Talepleri

²⁰ Louis Malosse, *Impressions d'Égypte*, A. Colin, Paris 1896, s. 274.

²¹ “Meclis-i Tüccar Mısır'da 1840'lı yılların ortasında kurulmuş ve 1870'li yıllara kadar devam etmişti. Bu tarihten sonra da yerini Karma Mahkemelere bırakmıştı. Bu mahkemeler bir yargılamadan ziyade daha çok meclis özelliği gösteriyordu ve buralarda yerli ve yabancı tüccarlar bulunuyordu.” Akalın, a.g. m., s. 325; Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 30.

²² *Journal officiel de la République française*, 9 Février 1975, s. 1063.

²³ “Süveyş Kanalı, Osmanlı Devleti'nin toprağı Mısır'da Akdeniz ve Kızıldeniz'i birbirine bağlamak amacıyla Süveyş kıstağında 1859 tarihinde inşaatına başlanan 17 Kasım 1869 tarihinde kullanıma açılan uluslararası siyasî, ekonomik ve stratejik bir su yolu projesidir. Bu proje Sultan Abdülmecid döneminde, Fransız mühendis-diplomat Ferdinand de Lesseps tarafından 1854'te ve 1856'da Mısır Hidivi Said Paşa'dan imtiyaz alınarak başlatılmış; ancak, Sultan Abdülaziz döneminde tamamlanarak hizmete açılmıştır. İngilizler kendi çıkarlarına zarar verecek olan bu stratejik projeyi engellemesi için Bâb-ı Âli'ye siyasî ve diplomatik baskılar uygulayarak Fransızları durdurmak istemiştir. Bu çerçevede İstanbul'da yaşanan Fransız-İngiliz rekabeti farklı boyutlara ulaşmıştır. Sadrazam tayin ve azlinde dönemin diplomatları doğrudan etkili olmuştur.” Fatma Uygur “Süveyş Kanalı Projesinde İstanbul'da Yaşanan Diplomatik Mücadeleler,” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi- Turkish Journal of Social Research*, yıl 22, sayı 3, ss. 699-720, Aralık Ankara 2018, s. 699.

²⁴ Çocuk yaşta Avrupa'ya giden Nubar Paşa Fransız İsviçresinde bir Protestan mektebinde Cizvitlerin yanında eğitim almıştır. Burada Latinceyi öğrenir, kuvvetli bir hafızası ve enerjisi vardır. Edebiyatı güçlü olmasına karşın fizik ve matematikte o kadar iyi değildir. Potemkine gibi bilgisi çok okuduğu için değil çok iyi bir dinleyici olduğu düşünülmektedir. Asker olmayı hayal ederken amcası Bogos onu Mısır'a sivil görev için çağıracaktı. Holynski, Alexandre, *Nubar Pacha devant l'histoire*, E. Dentu Editeur, Paris 1886, s. 6-8.

²⁵ Alfred Milner, *L'Angleterre en Égypte* (ouvrage traduit de l'anglais par M. F. Mazuc), E. Plon, Nourrit et Cie, Paris 1898, s. 175.

²⁶ “Osmanlı Devleti, Mısır'daki hâkimiyetine hâlel getiren İngiltere'ye, bir ara savaş ilanını dahi düşünmüştür”, Haluk Dursun, *Akabe Meselesi, Türkler Osmanlı*, Cilt13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70-77.

Nubar Paşa, 1872 yılının haziran ayının son günlerinde Mısır Hidivliği'nin *Hariciye Nazırı* sıfatıyla bir takım siyasi taleple İstanbul'a gelmiştir.²⁷ Paşa'nın *idée fixe* (sabit fikir) haline gelen düşüncesi dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nden Mısır'ı kârlı bir biçimde tam bağımsız olarak ayırmaktır.²⁸ 1840-1841 anlaşmalarında²⁹ elde edilen haklar çerçevesinde Osmanlı devletinden mutlak bir bağımsızlık talebinin yanı sıra kabul edilemez istekleri olmuştur. Nubar Paşa'nın entrikaları efendisi İsmail/Mehmet Ali Paşa (1769-1848) sülalesinin yaptıkları kadar zararlı olabilecektir. Kavalalı Mısır'ı ancak yabancı güçlerin sayesinde elinde tutabilmişti. Nubar Paşa'nın Bâb-ı Âli'den Efendisi İsmail Paşa adına para bastırmak, bağımsız diplomatik ilişkiler kurmak, Süveyş kanalı ile ilgili hukuki kararlar almak taleplerinden bazılarıdır.³⁰

Bağımsız bir devlette gerektiğinde uluslar arası ilişkiler çerçevesinde diğer devletlere özel durumlarda madalya, nişan ve kıymetli armağanlar hediye edilmektedir. Nubar Paşa Mısır adına böyle hatıra verme yetkisi talep etmiştir. Mevcut duruma göre Mısır Hidivliği sultanın himayesinde olup 3. dereceden Mecidiye nişanı alabilmektedir. Görünürde masum bir istek olsa da bağımsızlık için atılan bir adımdır. Diğer monarşi yönetimlerinden Mısır'a böyle nişan ve armağanlar verilmesi Nubar Paşa'nın gururunu incitmiş gibi gözükmemektedir.³¹

Nubar Paşa'nın taleplerinden bir diğeri de mutlak yetki veren bir fermanla bağımsız hareket etmektir. Daha önce yapılmış kapitülasyonları değiştirmek veya yenilerini yapmak amacı taşımaktır. Bâb-ı Âli'nin bunu takipte zorlanacağı düşüncesinden yola çıkan Paşa, hukuk reformlarının Mısır'ı ileri seviyeye çıkarırken büyük güçler tarafından Osmanlıya hazırlanmış bir tuzak olduğunu belki de biliyordu.³² Fransız basını bir ara Nubar Paşa'yı İngiliz ajanı olmakla itham etmiştir. Paşa'nın sırtını Rus, İtalyan ve Avusturya politikalarına dayadığı da yazılmıştır.³³ Sultan Abdülmecid'in kızlarından birini büyük oğluna eş olarak istemek de talepleri arasındadır.³⁴ Bu evlilik talebi protokol sorunu yaşatacağı gerekçesiyle kabul edilemez. Paşa Yemen'in yönetiminin Mısır'a verilmesini de talep edecektir. Nubar Paşa'nın kabul edemediği şey ise Mısır'ın halen Osmanlı Devleti'ne bağlı iç işlerinde serbest bir taşra eyaleti olduğudur.

Nubar Paşa ve Mısır'da Karma Hukuk Organizasyon Projesi

Nubar Paşa, Sadrazam Âli Paşa ile 1870 yılında Paris'te hazırlanan Mısır karma mahkemeleri projesiyle³⁵ ilgili olarak bir anlaşmaya varmıştı. Ancak Kahire komisyonundaki tartışmalar sonucu

²⁷ Nubar Paşa'nın İstanbul'a gelişini Fransız resmi gazetesi 25 Haziran olarak vermiştir. Habere göre, Boğaz'da Emirgân sarayında üç hafta konaklayacak olan Hidiv'in beraberinde gelen Nubar Paşa, Hidiv'den sonra bir müddet daha İstanbul'da kalacaktır. *Journal Officiel de la République Française*, Paris, 1872-07-13, s. 4770.

²⁸ Barkouff-Effendi, *A propos du voyage de Son Excellence Nubar Pacha à Constantinople*, impr. de E. Brière, Paris 1872, s. 2.

²⁹ Vali Mehmet Ali Paşa'nın uzun ve yıpratıcı isyanı karşısında yenik düşen Osmanlı Devleti bekası için diğer devletlerden yardım almak zorunda kalmıştı. Bir iç mesele iken *Avrupa sorunu* haline gelen bu meselede Osmanlı Devleti 15 Temmuz 1840'da Rusya, Avusturya, Prusya arasında Londra Antlaşması imzalamıştır. Buna göre, Mısır'da yönetim irsî olarak ömür boyu şartıyla Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, kendisini destekleyen Fransa'nın telkinleriyle bu anlaşmayı kabul etmek istememiştir. Fakat İngiltere, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu bir ittifak donanması Suriye'nin sahillerine gelmiş Sayda, Beyrut, Hayfa ve Akka'yı Paşa'nın elinden geri almışlardır. Mehmet Ali Paşa, çok güvendiği Fransa'dan yardım alma ümidi suya düşünce anlaşma imzalamıştır. Böylece Mısır valiliği babadan oğula geçmiştir. 13 Şubat 1841 tarihli ikinci bir fermanla Mehmet Ali Paşa soyundan gelen en büyük oğula Mısır ve Sudan valiliği verilecektir. Daha sonra Londra'da 10 Temmuz 1841 protokolüyle bu sorun kapanacaktır. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 317-324.

³⁰ Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 4.

³¹ Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 6; Nubar Paşa François Joseph tarafından Grand-Croix nişanı ile taltif edilmiştir. Kahire'de resmi toplantılarını ihtişamlı dekorlar eşliğinde muhataplarını etkilemek suretiyle düzenlemeye özen göstermiştir.

³² Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 8.

³³ Süveyş Kanalı kazma sürecine Nubar Paşa'nın takındığı oyalayıcı tutuma Fransız gazeteler bu şekilde tepki göstermişlerdir. Amédée Sacré et Louis Outrebon, *L'Égypte et Ismail Pacha*, J. Hetzel, Paris 1865, s. 109.

³⁴ Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 4.

³⁵ İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nden Fransız Dışişlerine gönderilen 22 Temmuz 1872 tarihli bir telgrafa göre, Bâb-ı Âli hidive 1870 Osmanlı projesini kabul etmesini ve yeni Mısır kanunlarına uygulaması için izin vermiştir. Nubar Paşa ise İstanbul'daki büyük güçlerin temsilcileriyle kabul şartlarını birlikte hazırlamak istemiştir. Diplomatik misyon şefleri danışma toplantısı yapmakta ısrar eden Nubar Paşa'ya hükümetlerinden telgraf beklediklerini söyleyerek teklifi

ortaya çıkan bir takım göstergeler bu hususta şüpheler doğurmuştur.³⁶ Nubar Paşa'nın İstanbul'daki büyük güçlerin temsilcileriyle birlikte projede kullanılacak terimleri ilave edilen veya çıkarılan hususları müzakere etmek koyduğu çekincesi İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğinin diplomatik yazışmalarına *öncelikli sorun* olarak yansımıştır. Fransız Dışişleri Bakanı, Nubar Paşa'nın İstanbul'a erken gelişinin tahmin edilmediğini telaşlı bir biçimde yazmış ve İstanbul'daki büyükelçisinden paşanın yaptığı her görüşme hakkında ivedilikle bilgi istemiştir. Versailles'dan yazılan bu belgede, 1870 anlaşmasına Hidiv ile Bâb-ı Âli görüş ayrılığına düşmüşken aynı konu hakkında Nubar Paşa-Âli Paşa arasında oluşan konsensüs Nubar paşa tarafından açıklanmaması Fransızları şaşırtmıştır. Bâb-ı Âli 1870 tarihli proje antlaşma maddesinin 21. maddesine³⁷ Mısır yönetimin Osmanlı otoritesini sarsacak yeni bir yetki vereceği gerekçesiyle itiraz etmektedir.³⁸ Fransa ise Nubar Paşa aracılığıyla söz konusu anlaşmayı kabul ettirmek istemektedir.³⁹

O sıralarda, aynı konuda Süveyş kanalının yapımcısı Fransız diplomat-yüksek mühendis Ferdinand de Lesseps (1805-1894)'in Nubar Paşa'ya gönderdiği 22 Ağustos 1872 tarihli bir telgrafi bulunmaktadır. Telgrafta Fransa'nın Mısır'da olası yargısal herhangi bir projeyi desteklemeye hazır olduğu bildirilmektedir. Mısır'da kurulması düşünülen karma mahkeme sistemi ile ilgili karşılaşılan sorunları Lesseps'e anlatan Nubar Paşa'nın (3 Eylül 1872) mektubu da cevap olarak verilmiştir.⁴⁰

Pera, İstanbul Fransız Büyükelçiliği'nden çekilen 22 Temmuz 1872 tarihli telgrafta, Bâb-ı Âli'nin, hidivliğin 1870 tarihli Osmanlı menşeli projeyi kabul etmesine ve bu çerçevede Mısır'a yeni mahkemeler kurulmasına rıza gösterdiğini bildirmektedir. Nubar Paşa ise İstanbul'daki büyük güçlerin temsilcileriyle birlikte danışma toplantısı düzenleyerek bazı maddeler üzerinde çalışmak ve uygulamada beş yıl gibi bir süre istemektedir. Fransızlar için Nubar Paşa'nın açıklamalarına binaen gerekli görürse kendi inisiyatiflerini kullanmak esastır. Sözü edilen toplantı İstanbul'da Rus Elçiliğinde General İgnatiev başkanlığında kordiplomatlar eşliğinde yapılmıştır.⁴¹ Özellikle Ceza hukuku konusunda anlaşmazlık öne çıkmıştır.⁴²

Fransız Büyükelçi Vogué kendisine emredilmesi üzerine toplantı sırasında Nubar Paşa'yı iki konuda kışkırtarak dikkatleri ülkesinden yana çevirmiştir. Fransız tezi ile Bâb-ı Âli'ninki tartışılmadan konu Fransa-Mısır ilişkisi çerçevesine oturtulmuştur. Nubar Paşa, büyük güçlerin Sultan ile hidiv arsında bir çekişme istemediklerini, Fransa ve Mısır arasındaki angaje olmuş her türlü ilişkiye Bâb-ı Âli'nin doğrudan karışmasını istemediğini toplantı sırasında yüksek sesle dile getirmiştir. Doğrudan egemenlik hakkını ihlal ettiği için Fransız projesi 21. maddeye itiraz eden Âli Paşa iyileştirilmesini talep etmiştir. Öte yandan hidiv ise verilen süre içinde projeyi Sultana kabul ettirmek zorundadır. Nubar Paşa hayatı bir görev üstlenmiş Paris'te hazırladığı projeyi uyarlamak için garanti vererek canla başla çalışmış Fransızların takdirini kazanmıştır.⁴³

reddettiler. Daha sonra Paris'ten gönderilen telgrafta ise Fransız büyük elçisine Nubar Paşa'nın gerçek niyetini öğrenmesi için toplantıya gitmesi istenmektedir. Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875*, Imprimerie Nationale, Paris M DCCC LXXV, s. 10.

³⁶ *La Renaissance* politique, littéraire et artistique, 25 Janvier 1930.

³⁷ Ministère des Affaires Etrangères, *Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875*, Imprimerie Nationale, Paris M DCCC LXXV, s. 5; *Note à consulter sur le projet de convention envoyé de Constantinople / Canal maritime de Suez*, 1864.

³⁸ Journal Officiel de la République Française, Paris, d'édition Date, 1875-02-09, s. 1063.

³⁹ 4 Temmuz 1872, MAE Documents diplomatiques, s. 2-3.

⁴⁰ Konuyu bildirmeden Fransa adına destek veren Mühendis Lesseps'in telgrafi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni Milleti'nin siyasi statüsünü ve isyanlarını konu eden diplomatik yazışmalardan oluşan on iki ciltlik bir koleksiyon Viyana'da yayımlanmıştır. Bu koleksiyonda Artem Ohandjanian, Avusturya kaynaklı belgelerle Ermeni *sözde* soykırımını ispatlamak istemiştir. *Österreich-Armenien (1872-1936). Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke (Fotokopien)*, Herausgegeben und eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Ohandjanian'ın şahsi Yayınevi, Viyana 1995.

⁴¹ MAE Documents diplomatiques, s. 11; 12 Ağustos 1872 tarihli gazetenin okuyucularına verdiği bilgiye göre söz konusu toplantıda henüz bir anlaşmaya varılamamıştır. *Journal des débats*, 12. Août 1872.

⁴² Journal des débats, 12 Août 1872.

⁴³ MAE Documents diplomatiques, s. 13.

Toplantıda kendisini destekleyen Fransız Büyükelçisine ve diğer temsilcilere 6 Ağustos 1872 tarihli bir yazıyla teklifini sunmuştur. Fransız tezini destekleyen bu teklif Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.⁴⁴ Buradaki teklifler arasında konsoloslara ve karma jüriye ilişkin ifadeler hayli iddialıdır. Buna rağmen İngiltere ve Avusturya'nın teklif ve uygulama konusunda şüpheleri bulunurken Rusya'nın Mısır'da çok sayıda tebaası olduğu için meseleyi Bâb-ı Âli aracılığıyla halletme yolunu tercih etmiştir. 3 Kasım'a gelindiğinde Nubar Paşa'nın Fransız teklifini kabul ettiği yazısı Fransız Büyükelçi Vogüé imzalı bir telgrafla Avusturya, Rusya ve İngiltere'ye gönderilmiştir.⁴⁵

Netice itibarıyla *modern* ama *bağımsız* Mısır'ı inşa etmeye çalışan Hidiv İsmail, 1866-1867 yıllarında Fransız Medeni Kanunu'nu tercüme ettirerek Mısır'da uygulamaya koymuştur. Daha sonra yeni bir *Usûl-i Mehâkim Nizamnamesi* hazırlanması ve Mısır Mahkemeleri'nin yeniden düzenlenmesi söz konusu olmuştur. 1869'da Meclis-i Nüvvâb'da nizamnâme tartışılmıştır. Nizamnameye göre, özellikle yabancılar ile Osmanlı tebaası arasındaki uyuşmazlıklarda daha etkin bir yapı tesis edilmek istenmiştir zira ülkedeki konsolosluk mahkemeleri kaotik bir durum arz etmektedir. Aslında adı geçen bu nizamnâmeyle Mısır Mahkemeleri yabancı (Fransız) hâkimler alarak Osmanlı hükümlerini sarsacaktır. Hidiv'in adeta bağımsızlık projesini İstanbul'a getiren Nubar Paşa aradığını bulamaz. Buna karşın Sadrazam Âli Paşa (1815-1871), Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunu ve yabancıların tâbi olduğu kuralların Mısır'da yaşayanları da bağladığını vurgular. Âli Paşa'nın ölümünden sonraki gelişen süreçte artan baskıları göğüsleyemeyen Bâb-ı Âli Mısır'ın Osmanlı hukukundan ayrılmasına mani olamamıştır.⁴⁶

İngiliz İşgali Altındaki Mısır'da Nubar Paşa

Nubar Paşa İngiliz işgali (1882) sonrası Mısır'a İngilizler tarafından davet edilmiş ve vekil olarak atanmıştır. Mısır siyasetinde iki kez kısa süreli başarısız bir başbakanlık yapmıştır (1884-1888/ 1894-1895).⁴⁷ İngilizlere göre, siyasi kariyerindeki hatalar gözden düşmesine yol açmıştır.⁴⁸ Fransız basını ise Fransa'da sevilmeyen Paşa'ya hakaretamiz dil kullanmıştır. Çünkü Britanya hükümet temsilcileri Nubar Paşa'ya hidivliği kaldırmasını ve bir darbe yapmasını gizlice teklif etmişlerdir. Paşa da başkanlığını üstlendiği *genel valilik* yönetim şeklini hidivlik yerine ikame etmiştir.⁴⁹

Lord Cromer⁵⁰(1841-1917)'in iktidarında Nubar Paşa istifa ettirilecektir. Cromer Mısır'da önceden yapılan uluslar arası anlaşmaları hiçe sayan çok özel bir mahkeme kurdu muştur. Bu mahkeme tarafından İngiliz askerine yapılacak herhangi bir hareket veya hakaret durumunda temyizi kabul edilmeyerek derhal ölüm cezası verilebilecektir. Söz konusu Mahkemenin bütün azaları İngilizlerden müteşekkil olup Hidivin herhangi bir dahil olmayacaktır.⁵¹ Mısır'da *L'Egyptian-Gazette* adında kendi resmi basın organından halka olaylar hakkında bilgi verirken kışkırtıcı üslup kullanmaktan çekinmemiştir. İngiltere, Tıpkı Hindistan'da yaptığı gibi çeşitli plan

⁴⁴ “Déclarations de Nubar-Pacha” başlığıyla ikinci ek olarak 7 Ağustos 1872 tarihlidir. MAE Documents diplomatiques, s. 15.

⁴⁵ MAE Documents diplomatiques, s. 23.

⁴⁶ “İsmail Paşa gâyet cür’etli ve metanet-i ahlâkça kuvvetli bir adam olduğundan Mehmed Ali’nin tayin eylediği meslek üzerine devâm ile Mısır’ı Bâbîâli’nin hükmünden kurtarub nâ’il-i istiklâl-i tam itmek gayretini ele almış idi (...) bu neticeyi istihsâl için dahi Avrupa ile hüsn-i amîz şeyi emel idinmiş idi” Y.EE., 116/55. Musa Gümüş, *II. Abdülhamid’in Mısır Politikası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013, s. 17.

⁴⁷ Gazeteye göre Hidiv, Nubar Paşa'nın davranışlarına artık tahammül edemediği için görevden azledilmiştir. *Journal des débats*, 21 Juin 1888.

⁴⁸ *Journal des débats*, 15 Février 1899.

⁴⁹ Eğitimini Fransa'da yapan Nubar Paşa kendisini *Fransız* olarak hissettiğini, en iyi dostlarının Fransızlar olduğunu sık sık dile getirmiştir. Nubar Paşa yazar Cocheris'e göre ne Fransız, ne İngiliz ne de Almandır. O Ermeni asıllı Hristiyan olmasına rağmen Mısır'a kendini adamış bir Mısırlıdır. Yedi dil bilen Nubar Paşa ciddi bir servet sahibidir. Cocheris, a.g.e., s. 233.

⁵⁰ Lord Cromer'e göre Nubar Paşa Mısır için talihsiz bir devlet adamıdır. Zira istikrarsız, karmakarışık bir düşünceye sahiptir. *Le Journal* 13 Novembre 1895.

⁵¹ Notovitch, a.g.e., s. 166.

ve politikalarla Fransa'yı Mısır'da önce pasifize edecek sonra da uzaklaştıracaktır⁵². Oysaki Süveyş kanalı ve karma mahkemeler Fransa'nın prestijini artırmıştı. Nubar Paşa ayak uyduramadığı İngiliz siyasetine daha fazla tahammül edememiş ve sağlık bahanesiyle istifa etmek zorunda kalmıştır.⁵³

Nubar Paşa Mısır'da hukuk mevzuatında ve tarihinde kalıcı çalışmalarla adaleti temin etmeğe ve bir tarım politikası tesis etmeğe angaryanın kaldırılmasına çok önem vermiştir.⁵⁴ Yaptığı çok sayıda ticari anlaşmalarla⁵⁵ ve kapitülasyonlarla Mısır'da ticareti canlandırmaya çalışmıştır. Adalet olmadan iyi bir yönetim olmaz düşüncesiyle hareket eden Nubar Paşa Mısır'da yabancı tebaa karşısında yerli halkın maruz kaldığı haksız durumu gidermek için yaptığı mücadelede Bâb-ı Âli'yi karşısına almaktan çekinmemiştir. Mısır'ın bağımsızlığına giden yolda büyük güçlerle stratejik anlaşmalar yapan Nubar Paşa'nın etkisi ve reformları tartışmasız kabul görmüştür.⁵⁶

İngiliz işgali sonrası Nubar Paşa malî konularda hayli zorlanmıştı. Finansal meseleler siyasi meselelerden ayrı düşünülemezdi. Borçları ödemek için Süveyş kanalı hisse senetlerini İngilizlere satmak zorunda kalmışlardır. Bu durum İngiliz hâkimiyetini pekiştirmiş ve Prusya karşısında yenilen Fransa siyasi prestijini kaybederek Mısır'daki üstünlüğünü İngiltere'ye kaptırmıştır.⁵⁷ Lord Cromer *Modern Mısır*'ı sistematik bir biçimde İngilizleştirmiştir.⁵⁸ İngilizler 1894'te Hidive yayınlattıkları fermanla içişleri bakanlığını yeniden organize ederek Mısır'a yerleşmişlerdir. Cromer Mısırlı yöneticileri Abbas Hilmi Paşa'yı gazeteler yoluyla tahkir etmiş ve halkta hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. Mısır'daki İngiliz tasallutuna karşı sessiz kalan Avrupa Cromer'in zaferine ortak olmuştur. Artık Mısır yönetimi İngilizlerin elindedir.

“Le Bosphore Egyptien” Meselesi

Mısır'da Fransızlara hitap eden, milletler arası siyasi ve diplomatik olaylara yer veren ve önemli Fransız edebiyatçıları Guy de Maupassant (1850-1893) ve Arthur Rimbaud (1854-1891) gibi kalemlerin yer aldığı günlük siyasi gazete “*Le Bosphore Egyptien*” (1878) önce Pord-Said'de yayın hayatına başlamış daha sonra Kahire'de devam etmiştir. Gazete Mısır'ın resmî ekonomik, finansal antlaşmalarını da yayınlayan aktüel bir gazetedir.⁵⁹ Kahire'de adı geçen gazetenin 8 Nisan 1885'te cebren kapatılması, çalışanlarına şiddet uygulanması, bir Fransızın hanesine tecavüz edilmesi diplomatik krize sebep olmuştur. Nubar Paşa'yı şiddetle eleştiren, İngiliz işgaline karşı çıkan üçüncü sayfası Arapça basılan bu gazetenin *Mehdi'nin*⁶⁰ *Moniteur*'ünde kışkırtıcı ve tehlikeli bir

⁵² Nubar Paşa başlıklı bir makale yayımlayan Le Journal'a göre Nubar Paşa'nın İngilizlere karşı hoşgörüsü sınırları zorlamıştır. Fransızlara karşı düşmanca tutum sergilemiştir. Mısır'da kamu ve finans işlerini İngilizlere teslim etmiş hatta Sudan'ı da vermekten çekinmemiştir. Mısır'da kamuoyunu bilgilendiren ve mahkemelere hakim olan İngilizlerdir. Mısır'ın iç işlerini de emekli olmadan önce yine bir İngilizle teslim etmiştir. *Le Journal*, 13 Novembre 1895,

⁵³ Notovitch, a.g.e., s. 57.

⁵⁴ Holynski, a.g.e., s. 125.

⁵⁵ *Archives diplomatiques Recueil de diplomatie et d'histoire. 1893 Recueil Mensuel International de Diplomatie et d'Histoire*, Louis Renault, Tome XLVII, Paris 1893, s. 274.

⁵⁶ *Mémorial Diplomatique*, 30 Décembre 1869, s. 821.

⁵⁷ Karal, a.g.e. s. 50.

⁵⁸ Cromer “Makine'nin çeşitli parçaları arasındaki ahenkli çalışma düzeninden sadece merkez sorumludur.” diyerek merkez gücüne vurgu yapmıştır. Mısır'ı 25 yıla yakın yöneten Cromer anılarını yazdığı *Modern Mısır* adlı eserde İngiliz politikasını anlatmıştır. Said, a.g.e., s. 61, 70.

⁵⁹ <http://www.medias19.org/index.php?id=21358> (Web 10. 1. 2019).

⁶⁰ 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal ile daha da kaotik hale gelen yönetim boşluğu *Mehdilik* hareketini güçlendirmiştir. Osmanlı-İngiliz mücadelesinden faydalanarak dini söylemlerle ortaya çıkan mehdilik siyasi bir nitelikte de taşımaktadır. Muhammet Ahmet (1884-1885) adlı bu kişi *Mehdilik* iddiasını pekiştirmek amacıyla peygamber soyundan geldiğini ve Mehdi olduğunu ölümüne kadar mektuplarla İslam coğrafyasına duyurmaya çalışmıştır. Mısır'daki adaletsizlik, siyasi düzensizlik, İngilizlerin bölge üzerindeki faaliyetleri ve kötü ekonomik şartlar bu hareketi beslemiş, büyüttmüş ve toplumda beklenen bir kurtarıcı algısını doğurmuştur. Le Bosphore égyptien'nin kapatılmasında etki eden bir başka sebep de böylesi hareketlerin domino etkisi göstermesini önlemektir. “Bâb-Âli, Muhammet Ahmet'in Mısır'daki gazeteler aracılığı ile propaganda faaliyetlerine başlamasının çevre bölgelerde yaratacağı etkiden endişe duymaktaydı. Nitekim Muhammet Ahmet'in Türk idaresine karşı olumsuz söylemleri bu bölgelerdeki Osmanlı otoritesini sarsabilirdi. Yerel idareciler, bu hareketin bir Arap hükümeti tesisine müsait olabileceği konusunda Babiâli ile hemfikir idi.” Abdullah Özdağ, “Sudan'da Mehdilik Hareketi”, *TAD*, C.37/S. 63, 2018, 309-330, s. 314, 318.

yayın yaptığı görülmüştü.⁶¹ Nubar Paşa gazetesinin kapatılmasıyla patlak veren krizde Mısır hükümeti adına kilit rol oynayacaktır.

21 Mayıs 1885'e kadar süren bir dizi telgraf, nota, zabıt ve tutanaklarda, Fransız Dışişleri Bakanlığı'ndan Fransız Başkonsolosluğu'na oradan da Kahire hükümetini temsilen Nubar Paşa'ya gönderilen ultimatolar konunun bir *prestij* meselesi haline geldiğini göstermesi bakımından önem arz etmiştir. Öte yandan Fransız Dışişleri Bakanı De Freycinet'in kesin emriyle Rusya, Avusturya, İtalya ve İstanbul'da bulunan Fransız başkonsolosları da bu meseleyi bulundukları ülkenin yönetimine arz ederek uluslar arası boyut kazandırmışlardır.⁶²

Fransız Dışişleri Bakanı De Freycinet ile Mısır'daki Fransız başkonsolos Saint-René Taillandier arasında 8 Nisan 1885 tarihi itibarıyla başlayan diplomatik yazışmalarda hadise bütünüyle ele alınmıştır. Buna göre, başkonsolos Taillandier, Kahire'den gönderdiği telgrafta *Le Bosphore égyptien* gazete matbaasının Tigrane Paşa'nın bir emriyle itirazlara rağmen kapatıldığını Nubar Paşa'nın haber vermesiyle öğrenmiştir. Hukuka aykırı bulduğu bu olayda matbaanın kapısının kırılması, iki konsolos kavasının tartaklanması, bir Fransız hanesine tecavüzü imzalı tutanaklara geçirtip Fransız Dışişleri Bakanına bildirmiştir.⁶³

2 numaralı belgede, Taillandier'ın, 9 Nisan'da Kahire'den çekilen telgrafında, Serrière matbaası yürürlükten kaldırılmış bir maddeye dayandırılması sebebiyle illegal bir kararla kapatılmıştır. Hâlbuki büyük güçlerle imzalanan anlaşmalara aykırıdır. Bütün Fransız kolonisi ve halk durumdan çok rahatsızdır. 3 numaralı belgede, Bakan Taillandier, 10 Nisan tarihli telgrafta konsolosa kesin emir vermeden önce Mısır hükümetinin verdiği kapatma kararının belgesini istemektedir. Nubar Paşa'ya resmi olarak iletilmesini ve bu durumun düzeltilmesini, suçluların derhal cezalandırılmasını istemektedir. 4 numaralı belgede: *Le Bosphore égyptien* gazetesinin yalan haberle halkı yanılttığı bu yüzden ilgili madde gereği kapatma kararının verildiği bilgisi 11 Nisan tarihli telgrafta Fransa'ya gönderilmiştir. Konsolos Hidiv ve Nubar Paşa'ya durumu şikayet etmiştir. Gazetenin sözde *Mehdi'nin bildirisi* bahanesiyle kapatılamayacağını, konsolosluk çalışanlarının dokunulmazlığı olduğunu kesin bir dille anlatan Taillandier, Nubar Paşa'nın kendisini *kategorik* olarak reddettiğini bildirmektedir.⁶⁴ Sonraki belgede Bakan bu durumu onaylamaktadır (12 Nisan 1885). Nubar Paşa sorumluluğu üstlenmekte ve geri adım atmamaktadır (7 numaralı belge). Matbaa sahibi mahkemeye başvurmuş kararın incelenmesini istemiştir. Bakan De Freycinet yeni belgeler ve olayın şahitlerinin beyanlarını ve 21 kişinin imzalarını başkonsolostan talep etmiştir. (8-12 numaralı belgeler, 14-15 Nisan). 15 Nisan'da Nubar Paşa'yı bu kez 2 gün mühlet vererek uyaran konsolos hem yasağın kalkmasını hem de zararın karşılanmasını sert bir dille resmen bildirmiştir (Belge 13, 17 Nisan).⁶⁵

Bu sefer Nubar Paşa'nın tutumu değişmiştir. Hukuken gazeteyi kapatma hakkı bulunduğunu belirtmiştir. 15 numaralı belgede Fransız Bakan De Freycinet, bu durumu, Berlin, İstanbul, Londra, Saint- Petersburg, Roma ve Viyana Fransız Büyükelçiliklerine 18 Nisan'da belgelerle birlikte göndermiştir. Büyükelçilerden bu olayı bulundukları ülkelerin hükümetlerini bildirmelerini talep etmiştir (18 Nisan).⁶⁶

20 Nisan 1885 tarihli telgrafta Nubar Paşa Fransız konsolosuna beklediği cevabı vermek yerine birkaç gün daha mühlet istemiştir. Bu konuyu Bâb-ı Âli'yle, İngiltere'yle paylaşmak istediğini şartları yeniden gözden geçirmeyi teklif etmiştir. Bunun üzerine Taillandier, Nubar Paşa'ya

⁶¹ Holynski, a.g.e., 120; Mehdi hareketi büyük bir halk hareketine zemin hazırlamış bu durum bazı gazete ve çevrelerce desteklenmiştir. Mehdi hareketi tarafından, General Hicks komutasındaki İngiliz askerleri El-Ubeyd mevkiinde tamamen yok edilmiştir. Louis Malosse, *Impressions d'Égypte*, A. Colin, Paris 1896, s. 192.

⁶² Fransız Dışişleri Bakanlığı "Le Bosphore Egyptien" meselesinin bütün yazışmalarını herhangi bir yorum yapmadan 46 tane belge şeklinde yayınlamıştır. Bkz. Ministère des affaires étrangères, *Affaire du journal "Le Bosphore égyptien"*, Impr. nationale Paris 1885.

⁶³ MAE Documents diplomatiques, s. 2.

⁶⁴ MAE Documents diplomatiques, s. 6.

⁶⁵ MAE Documents diplomatiques, s. 13-14.

⁶⁶ MAE Documents diplomatiques, s. 14.

kesinlikle ek süre vermeyeceklerini, Bâb-ı Âli'yi ve İngiltere'yi asla olaya karıştırmamasını Fransız hükümeti adına bildirmiştir (17 numaralı belge). Bir sonraki telgrafta kesin cevap isteyen Fransa Nubar Paşa'nın atacağı adımı tedirgin bir biçimde beklemektedir. (18 numaralı belge).

21 Nisan tarihli 20 numaralı belgede Fransız konsolos yine Nubar Paşa'yla görüşmüştür. Buna göre Paris'te bulunan Türk büyükelçisi Fransız Dışişleri Bakanıyla bu olayı görüşmek için teşebbüse geçmiştir. Taillandier ise Türk hükümetini olaya karıştırmak istemediklerini Nubar Paşa'ya kesin bir ifadeyle haber verdiğini ve Paris'ten gelecek emirler doğrultusunda adım atacağını aktarmıştır.⁶⁷ De Freycinet Türk Büyükelçisiyle görüştüğünü ancak konu hakkında konuşturmadığını, daha ilk cümlesinde susturduğunu bu konunun Mısır'ın içişleri meselesi olduğunu hatırlatarak dostluk çerçevesinde bir görüşme gerçekleştirdiğini Kahire başkonsolosuna bir telgrafla bildirmiştir (21 numaralı belge, 22 Nisan).

Bakan De Freycinet Paris'ten çektiği 23 Nisan 1885 tarihli uzun telgrafta Mısır hükümetine verilen mühletin dolduğunu bildirmiştir. 22 nolu belgeye göre, illegal kapatma kararı ve konsolosluk çalışanlarına yapılan muamele kabul edilemez. Fransız hükümetinin makul talepleri koşulsuz kabul edilmeli. Geline nokta yeni vergi borcu ertelemeler söz konusu olmayacak ve moral bakımından Mısır'da olduğu gibi Fransa'da da halkın sabrı kalmamıştır. Her zaman dostça ve iyi niyetle Mısır hükümetinin yanında olan Fransız hükümetine bu yapılan kabul edilemez. Hidiv ve bakanlarıyla derhal bütün resmi ilişkiler askıya alınacak konsolosla Fransız tebaasını korumak için gerekeni yapacak, yeni bir emre kadar Fransız Cumhuriyeti Mısır'a finansal ilişkisini durduracak, yapılacak yeni anlaşmalar ertelenecektir. Fransa çok kararlı bir tutum izleyecektir. Bu belgenin bir kopyası Hidiv'e, Nubar Paşa'ya ve bütün konsolosluk çalışanlarına verilecektir.⁶⁸ Bunun üzerine, başkonsolos Taillandier da Kahire'yi terk edip yolda yeni bir emir gelene kadar İskenderiye'ye gitmek üzere hazırlıklara başlamıştır.

24 Nisan'da Başkonsolos Fransız bakanın telgrafını Nubar Paşa'ya okumuş ve telgrafın bir kopyasını da vermiştir. Resmi ilişkilerin kesileceği bilgisine İngiliz hükümeti Mısır'ın sorumlu olduğunu düşünerek mesafeli kalmıştır. Son telgraf Berlin, İstanbul, Saint Petersburg ve Londra'ya da gönderilmiştir. Bu arada İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğine gönderilen telgrafta (25 nolu belge) Paris'te bulunan Osmanlı Büyükelçisi Esat Paşa'nın Fransız bakanla görüştüğü bilgisi yer almaktadır. Fransız Bakan Türk büyükelçisine bu olayın Mısır'ın iç meselesi ve basit bir polisiye vakası olduğunu, Sadrazama da böyle iletmesini istemiştir. Bâb-ı Âli'yi hiçbir şekilde olaya karıştırmak istemeyen Fransa Mısır hükümetine de baskı uygulamaya devam etmiştir. Mısırlı yetkililerin konsolosun gitmemesi yönünde ricaları da gündemdedir.⁶⁹

Londra Fransız Büyükelçisi İngiliz yetkiliyle yaptığı görüşmeden sonra bu olayda İngiltere'nin sorumluluğu olmadığını Mısır hükümetinin harekete geçmesi gerektiğini bir telgrafla bildirmiştir. İttifak halinde Nubar Paşa'nın her şeyden önce resmi olarak özür dilemesi beklenmektedir. İngiltere cephesinde, matbaanın hemen açılmasını ve konsolos çalışanlarına yapılanlar için Nubar Paşa'nın resmi özrü beklenmektedir.⁷⁰

Yazışmaların gün be gün devam ettiği o günlerde Fransız basınında çıkan haberlere göre İngiliz-Mısır siyasi polemigi yüzünden Fransa Rusya ile anlaşma yoluna gidecektir. L'Impartial gazetesi tarafından Kahire'den Mısır'a giden Taillandier'in İskenderiye'de coşkuyla karşılanması bildirilmiştir. Bir telgrafa göre de, Nubar Paşa devre dışı bırakılarak Fransız ve İngiliz hükümeti yetkilileri anlaşma yoluna gireceklerdir.⁷¹ Bu meselede nihayet Mısır Hükümetinden resmî özür 3 Mayıs 1885'te gelmiştir. Nubar Paşa üniformasıyla ilgili kişiler huzurunda hükümeti adına üzüntü ve özürlerini resmî olarak beyan etmiştir. Görüşme gayet kibar bir üslupta gerçekleşmiş diplomatik

⁶⁷ MAE Documents diplomatiques, s. 17.

⁶⁸ MAE Documents diplomatiques, s. 21.

⁶⁹ MAE Documents diplomatiques, s. 22.

⁷⁰ MAE Documents diplomatiques, s. 28.

⁷¹ L'Impartial 28 Nisan 1885.

hamleler işe yaramış ve ilişkiler tekrar başlamıştır. 21 Mayıs 1885'te matbaa *Le Bosphore égyptien* gazetesini neşretmeye başlamıştır.⁷²

Sonuç

XIX. yüzyıldan itibaren Mısır'ın siyasî ve idarî yapısında karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Napolyon işgali sonrasında bu karışık dönemde Osmanlı'nın Mısır'a vali olarak atadığı Kavalalı Mehmet Ali Paşa zamanla yerel ve yabancı Avrupalı eğitilmiş gayri-müslimlerin içerisinde olduğu bir yönetim anlayışı getirmiş ve halefleri de sürdürmüştür. Ekonomik gelişmelerle etkinliği iyice artan cemaatlerden Rum ve Ermeniler öne çıkmışlardır. Ermeni olarak kendini Mısır'a hasreden, Vali/Hidiv unvanlı Kavalalılar kadar kendilerine dışişleri ve başbakan olarak yaklaşık kırk beş yıl hizmet eden Nubar Paşa'nın da öncelikli hedefi *idée fixe* tarzında Bâb-ı Âli'nin hâkimiyetinden kurtulmak suretiyle müstakil olmak veya daha geniş imtiyazlara sahip olmaktır.

Ermeni asıllı, İzmir doğumlu Hristiyan dinine mensup Nubar Paşa Mısır'a hizmet ederken özellikle 1882 İngiliz işgaline kadar Fransa'nın yardımını almaya özen göstermiştir. Hâlbuki İngiliz politikası karşısında yetersiz kalan Fransa'nın etkisi her geçen gün kaybolmaktadır. Nubar Paşa, Mısır'da *hukuk reformu* için kurulan Kahire komisyonlarda alınan kararlarda Bâb-ı Âli ile hemfikir olduğu halde 1870 tarihli Fransız projesi⁷³ normları kabul etmek zorunda kalmıştır. Nubar Paşa, büyük güçlerin Sultan ile Hidiv arasında bir çekişme istemediklerini, Fransa ve Mısır arasındaki angaje olmuş her türlü ilişkiye Bâb-ı Âli'nin doğrudan karışmasını kabul etmeyeceklerini bu toplantılar sırasında yüksek sesle dile getirmiştir. Mısır'da medeni ve ceza karma mahkemeler için hukukî teşkilat nizamnamesi yayınlanmıştır. Fakat acımasız Lord Cromer *Modern Mısır*'ı sistematik bir biçimde İngilizleştirmiştir.

Hidivliğin Kahire'de *Le Bosphore égyptien* adlı Fransız gazetesinin neşriyatının durdurulması meselesinde kriz yaratan Fransa karşısında zor günler geçiren Nubar Paşa, bu olaya soğukkanlı, rasyonel yaklaşmıştır. Yüksek diplomatik düzeyde itiraz eden Fransa kapatılan matbaanın ve şiddet gören konsolosluk görevlilerinin zarar tazmininde emredici tonda üslup kullanmıştır. Fransa, bu olaya müdahale etmek isteyen Bâb-ı Âli'ye hiçbir şekilde müsaade etmemiştir. Neticede Nubar Paşa Fransa'nın isteklerine boyun eğmiş ve resmî olarak özür dilemiştir.

Mısır, İngiliz işgaline uğradığı zaman Nubar Paşa eski gücünü ve önemini kaybetmiş olsa da iki kez başbakanlığa getirilmiştir. Doğulu olarak Batıyı yakından tanıyan Nubar Paşa Kavalalı Vali/Hidivleri kişisel olarak etkileyebilmiş hanedana kırk küsur yıl bir Mısırlı gibi hizmet etmiştir. Lâkin siyaseten, Osmanlı Devleti'nden müstakil davranmaya çalışmıştır. Çoğu zaman Fransız basınında kötü bir devlet adamı olarak resmedilmiş ve küçültücü ifadeler kullanılmıştır. Fakat kendisi Mısır'dan ayrılınca ölünceye kadar Paris'te ikamet etmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 120, İstanbul 2012,

Archives diplomatiques Recueil de diplomatie et d'histoire. 1893 Recueil Mensuel International de Diplomatie et d'Histoire, Louis Renault, Tome XLVII, Paris. 1893.

Artem Ohandjanian, Österreich-Armenien (1872-1936), Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke (Fotokopien), Herausgegeben und eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Ohandjanian'ın şahsi Yayınevi, Viyana 1995.

⁷² MAE Documents diplomatiques, s. 34.

⁷³ Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875, Imprimerie Nationale, Paris MDCCCLXXV, s. 6.

Ministère des affaires étrangères, Affaire du journal "Le Bosphore égyptien" : Impr. nationale Paris 1885 [46 documents datés du 8 avril au 21 mai 1885].

Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, Imprimerie Nationale, Paris M DCCC LXXV, janvier 1875.

Gazete ve Dergiler

Journal des débats, 12. Août 1872.

Journal des débats, 15 Février 1899.

Journal des débats, 21 Juin 1888.

Journal Officiel de la République Française, Paris, 1872-07-13.

Journal Officiel de la République Française, Paris, 1875-02-09.

Journal officiel de la République française, 9 Février 1975.

Le Petit Français Illustré, 4 Septembre 1897.

L'Impartial, 28 Nisan 1885.

L'Isthme de Suez, 1864/01/15.

Mémorial Diplomatique, 30 Décembre 1869.

La Renaissance, politique, littéraire et artistique, 25 Janvier 1930.

Araştırma Eserler

Akalın, Durmuş, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır Hidivliği'nde Ermeniler*, <https://www.academia.edu>.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

Barkouff-Effendi. *A propos du voyage de Son Excellence Nubar Pacha à Constantinople*, impr. de E. Brière Paris 1872.

Berger, Ch., *La vérité sur Olivier Pain, son rôle au Soudan et son assassinat, Pour servir aux enquêtes sur ce grave sujet*, Editeur C. Bayle, Paris 1885.

Chevalier de la Teillas, *Le Voyage de son Altesse Le Vice-Roi de l'Égypte et La Presse Européenne*, Paris 1870.

Dursun, Haluk, *Akabe Meselesi, Türkler Osmanlı*, Cilt13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70-77,

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedidi ve Tanzimat Devirleri (1789-1886)*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Gavillot, J.-C.-Aristide, *La Juridiction et les tribunaux mixtes. Renouveau de la période quinquennale*, 1893.

Gümüş, Musa, *II. Abdülhamid'in Mısır Politikası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013.

Holynski, Alexandre, *Nubar Pacha devant l'histoire*, E. Dentu Editeur, Paris 1886.

Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 139-144.

Jorga, Nicoleta, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Jules Cocheris, *Situation internationale de l'Égypte et du Soudan juridique et politique*, Université de Paris, Faculté de droit, Thèse pour le doctorat soutenue le 23 avril 1903, impr. de Plon-Nourrit et Cie, Paris 1903.

Note à consulter sur le projet de convention envoyé de Constantinople/Canal maritime de Suez, Paris 1864.

Notovitch, Nicolas *L'Europe et L'Égypte*, Editeur Paul Ollendorfe, Paris 1898.

Malosse, Louis, *Impressions d'Égypte*, A. Colin, Paris 1896.

- Milner, Alfred, L'Angleterre en Égypte (ouvrage traduit de l'anglais par M. F. Mazuc), E. Plon, Nourrit et Cie, Paris 1898.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Özdağ, Abdullah, “Sudan’da Mehdilik Hareketi”, TAD, C. 37 / S. 63, 2018, (309-330).
- Sacré, Amédée et Louis Outrebon, *L'Égypte et Ismaïl Pacha*, J. Hetzel, Paris 1865.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, Çev. Nezi̇h Uzel, İrfan yayıncılık, İstanbul 1998.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Soysal, İsmail, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Uygur, Fatma, “Süveyş Kanalı Projesinde İstanbul’da Yaşanan Diplomatik Mücadeleler” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 22, Sayı 3, Aralık Ankara 2018, (ss. 699-720).
- Volney, François, *Voyage en Syrie et En Egypte Pendant Les Années 1783, 1784 et 1785*, Tome I. II., Volland Libraire, Paris 1787.
- <http://www.medias19.org/index.php?id=21358> (Web 10. 1. 2019)